

BİR SÜRYANİ EL YAZMASININ KODİKOLOJİSİ: DİYARBAKIR SÜRYANİ KADİM MERYEM ANA KİLİSESİ KOLEKSİYONU'NA AİT 2 NO.LU EL YAZMASI ÖRNEĞİ

Codicology of a Syriac Manuscript: Manuscript No. 2 From the Library Collection of the Syriac Church of Virgin Mary in Diyarbakir

Gizem ERTEN¹

Özet

Süryaniler, Anadolu coğrafyasında yayılım göstererek kültürel çeşitliliğe değerleri ile katkı sağlayan topluluklardandır. Süryani el yazmaları, özgün yapım teknikleri ve üretim yöntemleri itibariyle bu çeşitliliğin somut örneklerinden biridir. 5. yüzyılın başlarından 20. yüzyıla kadar uzanan geniş zaman diliminde Süryani el yazmalarının üretim gelenekleri aktararak korunmuştur. Bu aktarımın geniş bir perspektifte incelenmesine olanak sağlayan el yazmalarının kodikolojik incelemesi; kullanılan malzeme ve araçlar, yazı gereçleri, kitap formları, yapım teknikleri, kâğıt özellikleri, metin yapısı, ketebe kaydı, kopyalanma süreci ve tarihlendirme sistemleri olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Koleksiyonu'na ait 2 envanter numaralı el yazması, Süryanice yazılmış bir *Fenqitho* kitabıdır. Ketebe kaydına göre istinsah tarihi Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209'dur. El yazması, ahşap kapaklı ve 47,6 x 30,4 cm ölçülerindedir. Yapım teknikleri, kâğıt özellikleri, mürekkep türü, süsleme ve yazım özellikleri itibariyle Süryani el yazmaları grubunun ve yazıldığı dönemin özgün özelliklerini yansıtmaktadır. Tarihsel süreçte pek çok kez onarım görmesi sebebi ile farklı malzeme ve yöntemlerle yapılmış eski onarımları da bünyesinde barındırmaktadır. Bu çalışmada, 2 no.lu el yazması örneği üzerinden kodikoloji kavramı, kodikolojik incelemede kullanılan belgeleme ve teşhis yöntemleri, çalışma sonucunda elde edilen veriler aktarılacak; kodikolojik incelemenin konservasyon çalışmaları için önemli paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kodikoloji, El yazması, Süryani, Konservasyon, Belgeleme

¹ Sanat Tarihçi-Restoratör, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Kitap Şifanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı, İstanbul, gizem.erten@ktb.gov.tr , (<https://orcid.org/0000-0002-4267-499X>).

Abstract

Syriac people are one of the communities that spread in the Anatolian geography and contributed to the cultural diversity with their values. Syriac manuscripts are concrete examples of this diversity in terms of original production techniques and production methods. From the beginning of the 5th century to the 20th century, the production traditions of Syriac manuscripts were preserved by transferring them. The codicological analysis of the manuscripts allows this transfer to be examined in a broad perspective. Codicological study of manuscripts encompasses the materials and tools used, writing instruments, book forms, construction techniques, paper properties, text structure, colophon, copying process and dating systems and requires evaluation from many aspects. Manuscript No. 2 from the Library Collection of the Syriac Church of Virgin Mary in Diyarbakır, is a Fenqitho book written in Syriac. According to the colophon, the copy date is December 1520, the Greek year, 1209 Gregorian. The manuscript has a wooden cover and measures 47.6 x 30.4 cm. It reflects the original characteristics of the Syriac manuscripts group and the period in which they were written, in terms of construction techniques, paper properties, ink type, decoration and writing characteristics. Due to the fact that it has been repaired many times in the historical process, it also includes old repairs made with different materials and methods. In this study, the concept of codicology, the documentation and diagnosis methods used in the codicological study, the data obtained as a result of the study will be conveyed through the manuscript no.2 and importance of codicological study for conservation purposes will be shared.

Keywords: Codicology, Manuscript, Syriac, Conservation, Documentation

Giriş

Anadolu coğrafyası tarihsel süreçte pek çok kültürün bir araya geldiği ve birbirinden etkilenerek geniş bir kültür yelpazesinin oluştuğu bir coğrafya olmuştur. Sayısız medeniyetin kesişim noktası haline gelerek özgün kültürel ürünlerin ortaya çıkmasına olanak sağlayan bu coğrafya, yüzyıllar boyunca kültürel yelpazenin özgün topluluklarından biri olan Süryanilere de ev sahipliği yapmıştır. Hristiyanlık döneminin ilk yüzyıllarından itibaren Süryanilerin kültürel ve sanatsal çeşitliliğini ortaya koyan en özgün örnekler de şüphesiz ki el yazmalarıdır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 57).

Süryani el yazmaları, 5. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan geniş zaman diliminde Süryani yazım geçişinin kâdimliğini, zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaktadır (Briquel Chatonnet 2019: 251; Kaplan ve Akyüz 2021: 191) Fenqitho el yazması grubu ise Süryani el yazmaları içerisinde eski ve nadir bir el yazması türü olarak kabul edilmektedir (Barsavm 2005: 85). İçeriğin oluşumundan bu yana var olan bu ayinsel metin topluluğu, geniş hacimli metinler olarak tanım-

lamaktadır. Fenqitho el yazması grubu, yüzyıllar içerisinde biçim ve yapı itibariyle gelişim göstererek içerik anlamında kendine özgü özellikler göstermesine rağmen; üretim yöntemleri ve yapım teknikleri anlamında Süryani el yazmalarının karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır (Baumstark 1967: 62). Erken dönem örnekler ve diğer ayin koleksiyonlarında yapılan incelemeler, Fenqitho'nun Bêṭ Gāzō² ve anafora³ koleksiyonları ile ilişkili olduğunu işaret etmektedir (Baumstark 1967: 62).

Süryani el yazmalarının fiziksel özellikleri, yapım teknikleri ve kompozit yapıları, erken örneklerden itibaren korunmuş; yüzyıllar boyunca sürdürülmüştür. El yazması geleneğinin korunmuş ve sürdürülmüş olması, üretim yöntemlerinin gelişim göstererek özgün örneklerin ortaya koyulmasına olanak sağlamıştır (Borbone ve Briquel Chatonnet 2015: 57). Bu durum aynı zamanda Süryani el yazmalarının üretim merkezlerinin önemini de ortaya koymaktadır. Süryani el yazmalarının ketebe kayıtlarından edinilen bilgiye göre; 5. ve 6. yüzyıllara ait el yazmalarında Edessa, Mabbug, Amida; 7. yüzyıla ait el yazmalarında Nisibis (Nusaybin) ve Tell Dinawar (Dinavar); 650-900 tarihleri arasında yazılan Süryanice el yazmalarında Edessa ve Suriye'deki bazı kasabalar öne çıkmaktadır. Sekizinci yüzyıla, 760 ve 768 yıllarına tarihlendirilen iki el yazmasının kaydında üretim merkezi olarak Mısır'dan söz edilmektedir. Dayr as-Suryan Manastırı'nda yazılan ilk kitap ise 927 yılına tarihlendirilmektedir. Onuncu yüzyıl itibariyle el yazmaların ağırlıklı olarak Malatya bölgesinde gelişen manastırlarda yazıldığı görülmektedir. Onbirinci ve 12. yüzyıla ait Süryanice el yazmalarının sayısı fazla olmasa da Dayr as-Suryan Manastırı, 11. yüzyılda el yazması üretiminin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Onikinci ve 13. yüzyıllarda Yukarı Mezopotamya ve Edessa Dağı bölgesinde kopyalanan el yazmalarının yanı sıra İran (Sigistan, Urmiye, Maragha) önemli bir merkez olarak ifade edilmektedir. Musul bölgesindeki Alqoş ve Bartelli köylerinde de yazım faaliyetinin gerçekleştirildiği bilinmektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 263).

On dördüncü yüzyıl ve 15. yüzyılın ilk yarısı itibariyle yaşanan bazı kültürel kırılmalar neticesinde başta Tūr 'Abdīn olmak üzere el yazması üretimde yükselme görülmektedir. Sonraki yüzyılda el yazması üretim merkezi olarak bazı Doğu Süryani manastırlarında önemli faaliyetler gerçekleşmiştir. Bunlar; Mor Aho Manastırı (Batman), Mısırlı Mor John Manastırı (Gazarta), Mar Augin (Evgin) Manastırı (Nusaybin), Mor Yakup Manastırı (Siirt) ve Rabban Hormizd Manastırı (Musul-Algoş)'dır. Batı Süryani merkezleri arasında ise Dayr al-Za 'farān Manastırı ve ağırlıklı olarak 18.-19. yüzyıllarda Tūr 'Abdīn bölgesi öne çıkmaktadır. Algoş, 17. yüzyıl itibariyle yazı faaliyeti açısından önem taşımaktadır. Yakın

² Bêṭ Gāzō, Süryanice ilahiler ve ezgilerden oluşan bir ayin kitabıdır. Ayinler ile ilgili referans teşkil etmektedir. (Kiraz 2010: 48).

³ Anaforalar, erken kilise döneminde oluşturulmaya başlayan ve büyük bir bölümü Süryani kilise atalarına atfedilen ayin kitaplarıdır. (Acara 1998: 188).

Doğu coğrafyasının yanı sıra Süryani kiliselerinin kurulduğu, Süryani halkının yayılım gösterdiği (Hindistan, Orta Asya, Çin) ve kültürüne ilgi duyulan (16. yüzyıl itibariyle İtalya ve Fransa) hemen her bölgede Süryani el yazmaları üretilmiş ve kullanılan üretim yöntemleri aktarılmıştır (Borbone ve Briquel Chatonnet 2015: 57). Süryanilerin yayılım gösterdikleri coğrafya itibariyle farklı kültürler ile etkileşime geçmiş olmaları, el yazması geleneğinin gelişim göstermesine ve örneklerin çeşitlenmesine neden olmuştur (Yılmazçelik 1995: 81).

Diyarbakır, Hristiyanlığın erken tarihlerindenden itibaren Süryanilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları bölgelerden biri olmuştur. Süryanilerin Diyarbakır'daki yerleşim alanları ile ilgili en kesin bilgi, dönemine ait Ser'iyye Sicilleri'nde yer almaktadır (Yılmazçelik 1995: 81). Diyarbakır'da yaşayan Süryaniler, ağırlıklı olarak Lale Bey Mahallesi'nde yer alan Süryani Meryem Ana Kilisesi çevresinde, Mor Habib, Meryemun, Meryem-i Kebir ve Molla Henna Mahallelerinde yaşamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nden sonra ekonomik durumu iyi olan Süryaniler şehrin sur dışına yapılan yeni yerleşim alanlarına taşınırken; ekonomik açıdan yetersiz olan ve kırsaldan kente göç eden Süryaniler, Meryem Ana Kilisesi çevresinde ikamet etmiştir (Şimşek 2018: 157). Bu durum Diyarbakır Süryanileri için Meryem Ana Kilisesi'nin önemini ortaya koymaktadır. Kilisenin farklı dönemlerde patriklik merkezi olması, kilisenin tarihi bir niteliğe sahip olması ve Süryaniler tarafında önem arz eden din bilimcilerin, şairlerin, azizlerin, elçilerin ve patriklerin mezarlarının kilisede bulunması sebebi ile Süryani cemaati için günümüzde de önemini korumaktadır (Telli ve Top 2021: 262; Akyüz 1999: 52).

Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi, Sur İlçesi, Lale Bey Mahallesi, Ana Sokak'ta bulunmaktadır. Vaziyet planına bakıldığında yapının Puşucular, Hambeli ve Ana Sokak ile çevrelendiği görülmektedir. Tapunun 15 pafta, 311 ada ve 1-8 no.lu parsellerine kayıtlı olan kilise, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu 10.09.1980 tarih ve A/2082 sayılı kararı ile tescil edilmiştir (Arslanboğan ve Hillez 2011: 391). Günümüz tapu kayıtlarında kilise, Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Cemaati Vakfı adına kayıtlıdır (Şimşek 2018: 167). Meryem Ana Kilisesi özel bir el yazması koleksiyonuna sahiptir. Mar Mari (5. yüzyıl) ve Yakup Saliba (12. yüzyıl) bu koleksiyona katkı sağlayan önemli isimlerdendir. M.S. 520 yılında Diyarbakır Metropoliti III. Mar Mari, önemli kaynaklardan oluşan bir kütüphane kurmuştur. Mar Mari'nin M.S. 529 tarihinde vefat etmesi üzerine sahip olduğu geniş koleksiyon Diyarbakır Meryem Ana Kilisesine devredilmiştir (Barsavm 2005: 39). İlgili Kütüphane koleksiyonu tarihsel süreçte pek çok bilim ve ilim insanının katkıda bulunduğu, farklı coğrafyalardan gelen araştırmacıların inceleme yaptığı bir koleksiyon haline gelmiştir. Erken tarihli parşömen kodekslerinden 20. yüzyılın ortalarında üretilen el yazmalarına kadar geniş bir el yazması koleksiyonuna sahiptir. Bu sebeple kilise yalnızca Süryaniler için değil; dünya tarihi için önem taşıyan bir el yazmaları koleksiyonuna ev sahipliği yapmaktadır.

2 numaralı el yazması, Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi Koleksiyonu'na ait olan ve Süryani el yazmalarının özgün özelliklerini bünyesinde barındıran özgün el yazmalarından biridir. Süryanice yazılmış bir *Fenqitho* kitabıdır. Gabriel Akyüz'ün okumasına göre⁴; Meryem Ana Kilisesi Koleksiyonu'na ait 2 envanter numaralı *Fenqitho* kitabı, yaz dönemine aittir ve Diriliş Bayramı'ndan başlamaktadır. Ketebe kayıtlarına göre el yazmasının istinsah tarihi Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209'dur. Patrik Yuhanna (Ondördüncü Yuhanon Yeşu Kothubo (1208-1220) döneminde yazılmıştır (Dolabani 2006: 90). Müellifi, Hetgo'nun Şalbedin Köyü'nden Raban Zbino'dur. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre *Fenqitho*, 13. yüzyılda Amid bölgesi sınırlarına dahil olan Mor Abrohom ve Mor Marun Manastırı için yazılmıştır. El yazması Süryanicedir ve Serto hattı ile yazılmıştır.

Süryani el yazmalarının tarihi ve üretim yöntemleri, el yazmalarının Yakın Doğu'daki tarihine ışık tutan bir öneme sahiptir (Borbone ve Briquel Chatonet 2015: 58). Bu nedenle el yazmalarında kullanılan hammadde kaynaklarının tespit edilmesi, fiziksel özelliklerinin belgelenmesi ve kodikolojik incelemesi önem taşımaktadır. El yazmalarının kodikolojik incelemesi; kullanılan malzeme ve araçlar, yazı gereçleri, kitap formları, yapım teknikleri, kâğıt özellikleri, metin yapısı, ketebe kaydı, kopyalanma süreci ve tarihlendirme sistemleri olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilmeyi gerektirmektedir (Borbone ve Briquel Chatonet, Balicka Witakowska 2015: 266). Tarihsel süreçte Süryani el yazmalarının bütünsel yapılarının korunması oldukça zor olmuştur. El yazmalarının geçirmiş olduğu eski onarımlar nedeniyle bünyelerinde barındırdıkları farklı malzeme grupları da ayrıca değerlendirilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Süryani el yazmalarının kodikolojik incelemesi, tarihsel süreçte geçirmiş olduğu onarımların tespiti, bu onarımların gruplandırılması, eski onarımların el yazması bünyesine olan etkisi, süreç içerisinde el yazmasının geçirmiş olduğu değişimlerin tespiti, bu değişime neden olan bozulma türlerinin teşhisi ve çözüm kaynaklarının araştırılması önem taşımaktadır.

Kodikolojik inceleme neticesinde elde edilen verilerin değerlendirilerek belgeleme ve teşhis ile desteklenmesi, el yazmasında yapılacak konservasyon ve restorasyon çalışmaları için de bir referans oluşturmaktadır. Koruma ve onarım çalışmaları; eserin işlevini, görsel görünümünü iyileştirmek amacıyla yapılan fiziksel müdahaleleri, eserin özgünlüğüne müdahale etmeden mevcut durumunun korunması ve bu durumun sürekliliğinin sağlanması amacıyla alınan önlemler ve müdahaleleri kapsamaktadır (Scheper v.d. 2015: 540). Koruma ve onarım çalışmaları; belgeleme, teşhis, restorasyon ve bu ana başlıklar altında şekillenen bir dizi önleyici koruma ve aktif koruma çalışmalarını kapsamaktadır (Ersen v.d. 2009, 13). Planlanan çalışmalar kapsamında yapılan doğru ve eksiksiz bir belgelemenin yanında, güncel bir literatür taramasının

⁴ Nil Baydar ve Paul Hepworth tarafından 2007 yılında "Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi, Kütüphanede Bulunan El Yazmalarının Bakımı, Konservasyonu ve Onarımı Fizibilite Projesi" adlı çalışma kapsamında Gabriel Akyüz'ün yapmış olduğu okumalar neticesinde bilgi edinilen verilerdir.

yapılması hem eserin korunması hem yapılan çalışmanın bilimsel değerlerle desteklenmesi hem de eserin gelecek nesillere aktarılması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi Koleksiyonu'na 2 no.lu el yazması kodikolojik incelemesi yapılmış; elde edilen verilerin konservasyon çalışmaları için referans olması amaçlanmıştır.

1. 2 No.lu El Yazmasının Kodikolojik İncelemesi

2 no.lu el yazması istinsah tarihi, Gabriel Akyüz'ün ketebe kayıtlarındaki okumasına göre; Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209'dur. Müellifi, Hetgo'nun Şalbedin Köyü'nden Raban Zbino'dur. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre Fenqitho kitabı, 13. yüzyılda Amid bölgesi sınırlarına dahil olan Mor Abrohom ve Mor Marun Manastırı için yazılmıştır. 47,6 x 30,4 cm ölçülerindeki el yazması ön kapak, arka kapak ve metinden oluşmaktadır. Ön bölümde bulunan 1 adet yan kâğıt dahil olmak üzere toplam 138 sayfadır. 14 formadan oluşmaktadır ve formalar 5'li forma düzenine sahiptir.

Süryani el yazmalarının genellikle 1 ya da I no.lu yan kâğıtlar boş bırakılmıştır. Bazı el yazmalarında bu sayfalarda notlar, dualar ve imzalar bulunmaktadır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 259). 2 no.lu el yazmasının I no.lu yan kâğıdının Ia yönünde bazı şekiller yer almaktadır. Sayfanın Ib yönünde ise Horepiskopos Aziz Günel'in el yazması koleksiyonunda yapmış olduğu envanterleme çalışması esnasında verdiği numara ve kendisine ait olduğu düşünülen kişisel imzası bulunmaktadır (Fig. 1) (Şimşek 2011: 83). El yazmasının 131b no.lu sayfasının ağzında mühür vardır (Fig. 2). Mühürün bulunduğu sayfanın tahrip olmuş olması sebebi ile okunaklı durumda değildir. Mührün sadece ortasında bulunan ibarede *يقل اخ ل ع تل كوت* ifadesi okunabilmektedir. Bu ibare Arapçadır ve 'yaraticıma tevekkül ettim/dayandım' anlamına gelmektedir (Fig. 3)⁵.

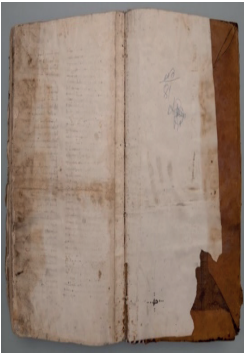

Fig. 1. Ib no.lu sayfa

Fig. 2. 131b no.lu sayfada bulunan mühür

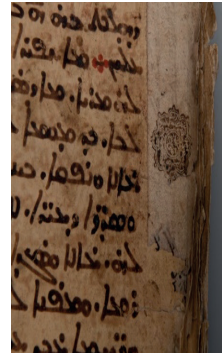

Fig. 3. Mühür detayı

⁵ Çevirisi Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Çeviri Yayın Daire Başkanlığı, yazma eser uzmanları tarafından yapılmıştır.

1.1. Cilt

El yazması, ön ve arka kapaktan oluşmaktadır (Fig. 4-6). Kapaklar ahşaptır ve yapılan tür tayininde ahşap levhaların ceviz olduğu tespit edilmiştir⁶ Ön kapak, 45,9x30x0,9 cm; arka kapak ise 46,2x29,3x1 cm ölçülerindedir. 2 no.lu el yazması, benzer el yazması gruplarının içerisinde değerlendirildiğinde kâğıt üzerine yazılmış olan büyük boyutlu el yazması örneklerinden biridir (Borbone v.d. 2015: 258).

Fig. 4. Cildin dış görünümü

Fig. 5. Ön kapak

Kapaklarda kullanılan ahşap levhaların kalınlığı ve ağırlığı el yazmalarının formuna göre uyarlanmıştır (Frost 2013: 129). Ön ve arka kapak kalınlıkları ağızdan sırtta doğru 0,8 cm ile 1,1 cm arasında değişkenlik göstermektedir. Ön kapağın genişliği 30-30,3 cm ölçülerindedir. Yüksekliği sırtta 48,3 cm, ağızda 45,9 cm'dir. Arka kapak genişliği 29,3-30 cm arasında değişkenlik gösterirken; yükseklik sırtta 48,4 cm, ağızda ise 46,2 cm'dir.

Fig. 6. Cildin iç görünümü

Fig. 7. Ahşap kapak detayı

⁶ 2 no.lu el yazmasının ahşap kapaklarının tür tayini İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü'nde görev yapmakta olan Prof. Dr. Ünal Akkemik tarafından yapılmıştır.

Ön ve arka kapaklar, ağız bölümüne eklenen 1x45,7 cm ölçülerindeki ahşap bir parça ile uzatılmıştır (Fig. 8-9). Kapakların ağız bölümüne eklenen ahşaplar, ahşap kavelalar yardımı ile kapaklara bağlanmıştır. Bağlantı yönteminde herhangi bir yapıştırıcı kullanıldığı görülmemiştir. Ahşap ekler, form itibarıyla oldukça düzgün ve pürüzsüz bir yüzey görünümüne sahiptir. Yaklaşık 0,3 cm çapında olan ahşap kavelalar, ön kapakta 6 adettir ve düzensiz aralıklarla yerleştirilmiştir.

Fig. 8. Ön kapak baş ek ahşabın görünümü

Fig. 9. Ön kapak ahşap kavela detayı

Kapaklar ağızdan sırtta doğru pahlı bir forma sahiptir. Sırttaki pahlı bölümde dikiş delikleri ve dikiş ipliğinin geçtiği oluklar bulunmaktadır. Bu oluklar belirli aralıklarla ve baş/eteğe paralel olacak şekil konumlanmaktadır. Metindeki dikiş deliklerinin konumuna karşılık gelen oluklar, sırt kenarına doğru eğik bir açı ile açılmıştır (Szirmai 1999: 70). Kapakların dikişe dahil edildiği aşamada ipler bu oluklara yerleştirilmiştir. Oluklar, birden fazla kez aynı delikten geçen forma dikiş ipinin, ahşap kapakta potluk yapmasını engellemektedir. Aynı zamanda dikiş ipinin korunmasına olanak sağlayarak; dikişin mukavemetini ve güvenilirliğini arttırmaktadır.

1.1.1. Forma Dikişi

Süryani el yazmalarında metin bölümü, arada bir dikiş desteği olmadan tek parça halinde doğrudan ahşap kapaklarla birlikte dikilmektedir (Briquel Chatonnet 2019: 252). Ahşap kapakların yüzeyinde hem dış hem de içten görülebilecek şekilde her bir dikiş için bir delik açılmaktadır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 265). 2 no.lu el yazmasının ahşap kapaklarında yaklaşık 0,3 cm çapında forma dikişi delikleri ve kolon dikiş delikleri bulunmaktadır. Deliklerin benzer form ve ölçülerde olması, aynı veya benzer el aleti ile delinmiş olduklarını işaret etmektedir (Fig. 10-11).

Fig. 10. Forma ve kolon dikiş delikleri

Fig. 11. Forma ve kolon dikiş delikleri

Forma dikişi delikleri her iki kapakta da düzenli aralıklarla. Ön kapakta 6 adet, arka kapakta ise 4 adet forma dikiş deliği bulunmaktadır (Fig. 12). Ön kapakta bulunan deliklerden ikisi mevcut forma dikişine dahil edilmemiştir ve diğer dikiş deliklerine göre konumları düzensizdir. Bu durum deliklerin yanlışlıkla açılmış olması, ikinci kullanım olması ya da kapaklarda yapılan ölçülendirme hatasından kaynaklı kullanılmamış olmasını düşündürmektedir.

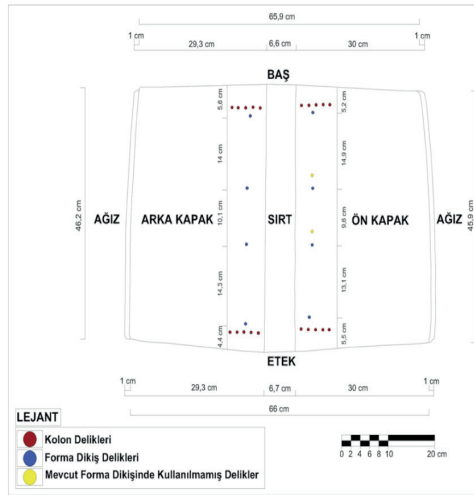

Fig. 12. Forma ve kolon dikiş deliklerinin kapaklardaki konumu (Çizim: Berker Kalfa)

El yazmalarında görülen forma dikişlerinin her birinin kendine ait bir terminolojisi ve tekniği bulunmaktadır. Forma dikişi, el yazması terminolojinde metin bölümünde detaylandırılan bir uygulamadır. Ancak Süryani el yazmalarında sırt dikişinin, ahşap kapaklar ve metin ile birlikte uygulanması nedeni ile cilt bö-

lümünde değerlendirilmiştir. Dikiş desteklerinin, dikiş yöntemlerinin, bağlantı noktalarının, yapıştırılan sırt tekstilinin ve diğer yapısal özelliklerin çeşitliliği, dikiş ile ahşap kapaklar arasındaki bağlantının dayanıklılığını ve verimini etkilemektedir (Frost 2013: 131). Forma dikişi metin ve kapaklar arasındaki bağlantının temel adımı ilmeklerdir. Ahşap kapaklara yapılan ilmekler, çok sayıda farklı konfigürasyon göstermektedir (Szirmai 1999: 70). Kolon ve şiraze, forma dikişini destekleyen öğeler olarak kullanılmıştır. Sırt dikişi ile ahşap kapaklar arasındaki bağlantı, ‘ilmekler’ aracılığıyla sağlanmaktadır (Fig. 14) (Merian 2008: 96).

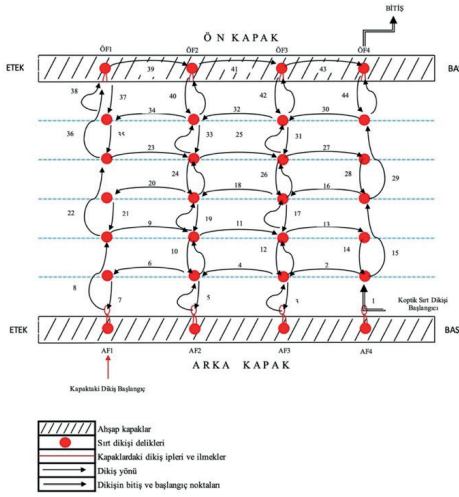

Fig. 13. Sırt dikişinin kapak bağlantıları ve dikiş yönü
(Çizim: Gizem Erten)

Fig. 14. Arka kapaktaki ilmek detayı

Sırttaki forma dikişlerinin morfolojisi, dikişlerin dikilme sırasının belirlenmesine olanak sağlamaktadır (Szirmai 1999: 18). 2 no.lu el yazmasının sırt dikişi, arka kapaktan ve buna bağlı olarak 14. başlamaktadır. Sırt dikişinde arka kapakta bağlantı ilmeklerinin oluşturulmasının ardından AF4 no.lu delikteki ilmeğe başlangıç ipi geçirilerek düğümlenmiştir ve 14. formadan (son forma) başlanmak üzere dikiş uygulanmıştır. Arka kapak ile 14. formanın bağlantısının sağlanmasının ardından dikişe 13. forma dahil edilmiştir. Bu aşamada metinde uygulanan dikiş, koptik dikiştir. 1. formaya kadar metinde uygulanan sırt dikişi bu çerçevede devam ettirilmiştir. 1. formanın da dikişe dahil edilmesinin ardından koptik dikiş sonlandırılarak metin ve ön kapak bağlantısı sağlanmıştır (Fig. 13).

Süryani el yazmalarında kapakların ahşap oluşu, daha ağır ve daha büyük bir yapıya sahip olması anlamına gelmektedir. Bu durum da güçlü ve güvenli bir bağlama yöntemini gerekli kılmıştır (Frost 2013: 130). Ahşap kapaklarda dikiş deliğinden metnin sırtına doğru uzanan oluklar, sırt dikişinin güvenilirliği sağla-

mak açısından önem taşımaktadır. Kapakların sırt dikişine dahil edildiği aşamada ipler bu oluklara yerleştirilmektedir.

Diyarbakır 2 no.lu el yazmasının sırt dikiş ipi krem renk pamuk iptir. Dikiş ipinin kalınlığı, Mitutoyo Absolute 547 dijital mikrometre ile yapılan ölçüm neticesinde 0,76-0,89 mm aralığında olduğu tespit edilmiştir. İpin tahribat durumuna göre bölgesel olarak bu değer değişkenlik göstermektedir.

1.1.2. Sırt Tekstili

Süryani el yazmalarında ahşap kapaklar ve metin birbirine bir veya daha fazla sırt tekstili ile bağlanmaktadır (Briquel Chatonnet 2019: 252). Sırt tekstili, metnin sırtından her iki ahşap levhanın dış yüzüne uzanan, tek veya çift katlı kalın dokuma kumaştan oluşmaktadır (Kalligerou 2009: 155). 2 no.lu Fenqitho kitabının sırtında üst üste yapıştırılmış iki kat sırt tekstili bulunmaktadır. Her iki tekstilin yapısı birbiri ile benzerlik göstermektedir, ketendir.

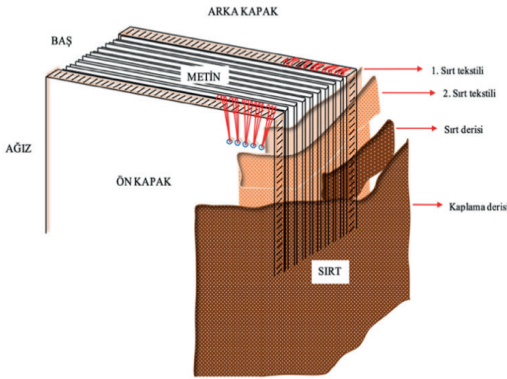

Fig. 15. Sırt görünümü (Çizim: Gizem Erten)

Fig. 16. Sırt tekstilinin Dino görüntüsü

Yapıştırılan ilk tekstil, metnin sırtından kapaklarda bulunan forma dikişlerine doğru uzanmaktadır. İkinci sırt tekstili daha geniştir, forma dikişi ve dikiş ipliklerini de kapsayacak şekilde yerleştirilmiştir (Fig. 15). Süryani el yazmalarında sırt tekstili genellikle üzerine yapıştırıldığı ahşap kapakların üçte birini kapacak şekilde yapıştırılmıştır. Kullanılan sırt tekstilinin sayısı ve uzantısı ise eserin fiziksel özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 265).

1.1.3. Kolon

Kolonlar, ahşap kapaklar ile metin bağlantısını sağlayan en önemli yapılardan biridir. Her iki kapağında baş ve eteğinde 5'er adet kolon deliği bulunmaktadır. Baş bölümünde bulunan kolon dikişi, arka kapakta başlayarak metne, oradan da ön kapağa uzanmaktadır. Etek bölümünde bulunan kolon dikişi ise ön kapaktan başlayarak arka kapakta sonlanmaktadır. Kapaklarda bulunan baş ve etek kolon deliklerin her birinden üçer adet kolon geçmektedir. Metinde ise her forma ortasından bir kolon geçmektedir (Fig. 17-18).

Fig. 17. Baş şirazede kolon detayları

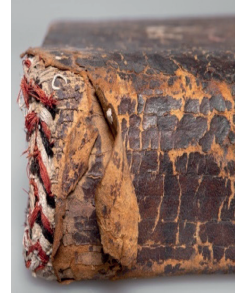

Fig. 18. Baş şirazede kolon detayları

Kolon dikişinde kullanılan iplik krem renk keten iptir ve kalınlığı 0,74-1,03 mm arasında değişkenlik göstermektedir. Mikroskop ve Dino'da yapılan incelemeler ve kalınlık ölçümleri, forma dikiş ipi ile kolon ipinin aynı ya da benzer ip olduğunu ortaya koymaktadır.

1.1.4. Şiraze

Şiraze, Orta Çağ ciltlerinin en etkileyici ve özgün yapılarından biridir (Boudalis 2007: 29). Şiraze; sırtın baş ve etek bölümlerini sağlamlaştırmak, el yazmasının ahşap kapak ve metin bağlantısını desteklemek için keten veya ipek iplikten yapılan işlemdir (Szirmai 1999: 39). Şirazede elde edilen örgü, genellikle iki veya daha fazla renk ipin bir araya getirilmesi ile oluşturulmaktadır. On birinci ve 13. yüzyıl aralığında ahşap levhalara yapılan bu ciltlerde keten şeritlerle desteklenen bir şiraze örgüsü bulunurken; 15. yüzyıl itibariyle ipek veya pamuk iplik kullanılarak yapılmıştır. Günümüzde titizlikle incelenip onarılan bu şirazeler, aynı zamanda el yazmalarının kodikolojik incelemelerini aydınlatan özgün yapılar olarak kabul edilmektedir (Alexandre Bidon 1989: 613).

Süryani el yazmalarında şiraze, üç farklı renk iplik grubu ve üç iğne ile işlenen; iğnelerin dönüşümlü olarak kullanılması ile farklı desenlerin elde edildiği örgülerdir (Szirmai 1999: 58). Şiraze örgüsü, ön veya arka ahşap kapaktan başlayarak

metindeki kolonlara uzanmaktadır (Fig. 55). Metnin sırtı boyunca devam eden örgü, diğer ahşap kapağa bağlanarak sonlanmaktadır (Szirmai 1999: 39; Briquel Chatonnet 2019: 252). Bu uygulama neticesinde 'C' formunda bir şiraze örgüsü oluşmaktadır. Şirazenin bir ucu ön kapakta, bir ucu arka kapakta olacak şekilde kaplama derisinin altına yapıştırılarak sabitlenmektedir (Kalligerou 2009: 158).

Fig. 19. Baş şiraze

Fig. 20. Etek şiraze

2 no.lu Fenqitho kitabının baş ve etek şirazeleri bulunmaktadır. Şirazeler kırmızı, siyah ve beyaz renk ibrişim kullanarak örülmüştür (Fig. 19-20). Kırmızı renk ipin kalınlığı yaklaşık 0,24 mm, siyah renk ipin kalınlığı 0,34 mm ve beyaz renk ipin kalınlığı 0,35'tir. Kullanılan her renk için birden fazla ip bir araya getirilerek ip grupları oluşturulmuştur. Bu sayede daha kalın ve hacimli bir örgü ipi elde edilmiştir. Oluşturulan kırmızı, beyaz, siyah renk ip grupları ayrı ayrı iğnelere geçirilmiştir. Ardından şiraze, kolonlar üzerine yerleştirilen ve yastık görevinde kullanılan destek şeritlerinin etrafından geçirilerek üç aşamalı olarak örülmüştür. Destek şeritleri, ahşap kapak ve kolonlar üzerine uzanarak şiraze örgüsünü desteklemektedir. (Szirmai 1999: 39). Kalınlığı 1,50 mm'dir ve iki ipin kıvrılması ile elde edilmiştir. Yapılan gözlem ve kalınlık ölçümleri neticesinde destek şeridinin forma dikiş ipi ve kolon dikiş ipi ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Süryani el yazmalarında şirazeler, ön/arka kapakta bulunan kolonlardan başlayarak metindeki kolonlara uzanmaktadır (Kalligerou 2009: 158). Ardından tekrar kapağa bağlanarak sonlandırılmıştır. Baş şiraze arka kapaktan, etek şiraze ise ön kapaktan başlamaktadır. Örgü her ip grubu sırası ile ortada bırakılan destek şeridinin etrafında döndürülerek ve sıradaki kolonun altından geçirilerek oluşturulmuştur. Şirazede bu uygulama üç aşamalı olacak şekilde devam ettirilmiştir. Şirazenin üçüncü aşamasının tamamlanmasının ardından renkli ip grupları ve destek şeritleri bir araya getirilerek kapağa sabitlenmiştir.

1.1.5. Deri Kaplama

Tarihsel süreçte Süryani el yazmalarında özgün bir ciltleme türü geliştirilmiştir. 2 no.lu Fenqitho kitabının ön ve arka ahşap kapakları, koyu kahve rengi deri ile kaplanmıştır. Süryani el yazmalarının büyük bir bölümü tabaklanmış keçi derisi, koyun derisi veya farklı tekstil türleri kullanılarak kaplanmıştır (Briquel Chatonnet 2019: 252). Daha basit ciltlemelerde ise ağırlıklı olarak koyun derisi tercih edildiği bilinmektedir (Federici ve Houlis 1988: 35). 2 no.lu el yazmasının deri kaplamasında keçi derisi kullanılmıştır (Fig. 23).

El yazmasının ön kapak, sırt ve arka kapağında bulunan deri yekparedir. Deri; sırttan kapaklara, kapaklardan baş, etek ve ağızdan bir zarf gibi kapak içine doğru uzanmaktadır. Dönüşler düzensizdir ve birbirleri arasında farklılık göstermektedir. Kapak içine dönüşlerde bazı köşeler tek bir kesimle düzgün bir şekilde kesilerek uç uca oturtulmuştur. Bazı köşelerde deri üst üste binmiş durumdadır veya iki kesik açılarak deri kapak içine yapıştırılmıştır (Fig. 21-22). Orta Çağ el yazmalarında bu durum farklılık göstermektedir. Tek kesik, çift kesik, katlama, üst üste bindirme gibi yöntemler pek çok Orta Çağ el yazmasında gözlemlenirken; köşe dönüşlerinde geniş deri boşluklarının bırakıldığı ve bu bölümleri çeşitli reçineler ile doldurulduğu örnekler de bulunmaktadır. Dönüşlerin incelenmesi, derinin kaplamadan önce mi yoksa sonra mı boyandığının tespit edilmesi için de önem taşımaktadır (Szirmai 1999: 233).

Fig. 21. Ön kapak baş

Fig. 22. Ön kapak etek

Fig. 23. Kaplama derisinin Dino görüntüsü

Süryani el yazmalarının bazı örneklerinde kapakların deri yerine renkli veya tek renkli kumaşla; kapak içlerinin ise renkli tekstil, tek renkli tekstil ve kâğıt gibi malzemelerle kaplandığı da bilinmektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 266). 2 no.lu el yazmasında kapak içlerinde doğrudan ahşap levhalar görülmektedir.

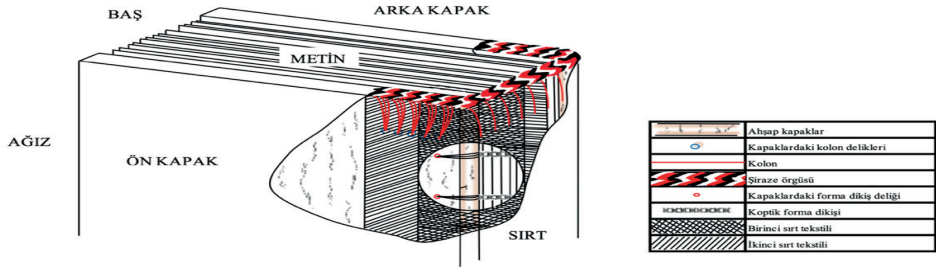

Fig. 24. 2 no.lu el yazmasının sırttan kesit görünümü (Çizim: Gizem Erten)

Deri kaplamalarda kullanılan yapıştırıcılar ağırlıklı olarak hayvansal zamktır (Federici ve Houlis 1988: 35). Bazı Orta Çağ el yazmalarında derinin ahşaba daha iyi tutunmasını sağlamak için ahşap levhaların iç yüzeyi el aletleri ile çizilerek pürüzlendirilmiştir. Bu yöntem levhaların dış yüzleri için de kullanılmıştır (Szirmai 1999: 230). 2 no.lu el yazmasının kaplamasında kullanılan yapıştırıcının çiriş olduğu düşünülmektedir. Orta Çağ ciltlerinde genel itibariyle özgün cilt yapısı günümüze kadar korunamamıştır. Bunun nedeni cildin koruma işlevi olarak el yazmasını sarması ve dış etkenlerle temas eden ilk yüzey olmasıdır (Sánchez Prieto 2016: 1).

Deri kaplamanın üzerinde el aleti ile yapılmış çeşitli süslemeler bulunmaktadır. Eşmerkezli geometrik figürler, harfler ve çizgiler, betimli soğuk damgaların nemlendirilmiş deriye bastırılmasıyla veya küt bir aletle bezemeler yapılmıştır. Ancak cildin büyük oranda tahrip olması sebebi ile bu süslemeler izler şeklindedir.

1.2. Metin

1.2.1. Forma Yapısı

El yazmaları, bir metni oluşturmak için bir araya getirilen varak veya varak gruplarından oluşan forma/toplamalar (İng. *gatherings*) kavramıyla doğrudan bağlantılıdır (Brown 1993: 1067). Forma (İng. *quire*); katlanmış sayfalardan oluşan, ortasından dikiş ve kolonun geçtiği metnin en küçük birimidir (Adam 1927: 4; Déroche 2005: 65). Formaların oluşturulma yöntemi, forma yapısının çözümlenmesi açısından önem taşımaktadır. Forma yapısını oluşturan öğeler terminolojik olarak değerlendirildiğinde; tek bir sayfa, 'tek varak'; dikdörtgen şeklindeki kâğıt tabakasının ortadan katlanması ile oluşan yazım yüzeyi, 'çift varak veya folios'; tüm bu öğelerin bir araya gelmesi ile oluşan yapı ise 'forma veya bifolium' olarak adlandırılmaktadır (Déroche 2005: 65). Tek varaklar, kendilerinden önce ya da sonra gelen varaklara içten ya da dıştan bağlanarak formalara dahil edilmekte-

dir. Çift/tek varakların bir araya getirilmesi ile oluşturulan formalarda sayfaların sol yüzü a (*verso*); sağ yüzü ise b (*recto*) olarak adlandırılmaktadır (Gacek 2009: 107; Adam 1927: 4).

Formalar, Süryanice aritmetik rakamlarla, Süryanice harflerle veya her ikisinin kullanılarak numaralandırılmıştır. Ancak 9. yüzyıl itibariyle genel bir kural olarak numaralandırmada yalnızca harfler kullanılmıştır. Bu harfler genellikle Süryanicedir. Ancak bazen Süryanice yerine Yunan veya Kıpti alfabesine ait harfler de kullanılmıştır (Wright 1872: xxvi). Süryani el yazmalarında, forma ve formayı oluşturan öğeleri ifade eden pek çok farklı Süryanice terim bulunmaktadır. Codex *ṣḥāḥā*; forma *kūrrāsā*; tek yaprak *dappā* olarak adlandırılmaktadır. Bir el yazmasının karşılıklı iki sayfası açıkken bu sayfa *ptāḥā* ‘açılış/başlangıç’ olarak adlandırılmaktadır (Wright 1872: xxvi; Hatch 1946: 23-24).

Süryani el yazmalarının forma yapısı, el yazmalarının üretildiği merkezler farklılık gösterse de büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. 2 no.lu el yazmasının metni 137 sayfadır (1+137) ve 14 formadan oluşmaktadır (Fig. 25). El yazmasının başında bir adet yan kâğıt vardır. Yan kâğıt, metnin diğer sayfalarından ayrı olarak ‘I’ şeklinde adlandırılmıştır. 1. ve 14. forma dışında kalan diğer tüm formalar, 5’li forma düzenine sahiptir.

Fig. 25. 2 no.lu el yazmasının forma düzeninin kesit görünümü

Birinci ve 14. formalar, düzensiz forma yapısına sahiptir. 2-10, 3-9, 4-8 ve 5-7 no.lu sayfalar birbirinin uzantısı olan çift varaklardır. Ancak YKI-1 ve 6 no.lu sayfalar, 1. formada bulunan diğer varaklardan farklı olarak formaya dahil edilmiştir. YK1 ve 1 no.lu sayfalar, sırttan birbirine yapıştırılarak bağlanmış ve çift varak haline getirilmiştir. Çift varak haline getirilmiş olan YKI ve 1 no.lu sayfalar, ortadan ikiye katlanarak formayı dıştan bir zarf gibi saracak şekilde konumlandırılmıştır (Fig. 26). Her iki sayfa da Avrupa kağıdıdır.

Fig. 26. YK1 ve 1 no.lu sayfaların formaya bağlanma sistemi

Fig. 27. 136 no.lu tek varakın formaya bağlantı detayı

14. forma, 3'lü forma düzenine sahiptir. Bu formada 133-134, 132-135 ve 131-139 no.lu sayfalar birbirinin uzantısı olan çift varaklardır. Bu sayfalar, metnin bütününde hâkim olan forma düzenine sahiptir. Ancak 136 no.lu sayfa tek varaktır ve 137 no.lu sayfanın sırta yakın yerine içten bağlanarak metne dahil edilmiştir (Fig. 27). Bu yöntem bağımsız olan sayfaların formaya dahil edilmesinde sıkça kullanılan yöntemlerden biridir (Déroche 2005: 67). Bu tek varak diğer varaklardan farklı olarak tam bir tabaka ya da varak ölçüsüne sahip değildir. 21,7x26,7 cm ölçülerindedir. Forma yapısındaki bazı varak boyutlarında farklılık görülse de genel itibarıyla birbirine yakın ölçüler alınmıştır. El yazmasının birkaç kez onarım görmüş olması, değişken değerlere ulaşılmış olmasının en önemli etkenlerdendir. Bu onarımlar esnasında yapılan bütünsel tamamlamalar, kenar düzeltmeleri ve kesilme izleri bu kanıyı büyük oranda desteklemektedir (Fig. 28).

Fig. 28. Kesme işlemine ait izler

1.2.2. Kâğıt Özellikleri

Yapılan gözlemler neticesinde 2 no.lu el yazmasının metninde birbirinden farklı yapısal özellikler gösteren dört farklı doğu kâğıdı ve filigranlı/filigransız Avrupa kâğıtlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Metin bünyesinde bulunan kâğıtlar; kâğıt hamuru, kalınlık, elek izi, dar süzgeç aralığı, geniş süzgeç aralığı ve renk değerleri itibariyle birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Bu çerçevede metinde tespit edilen kâğıtlar, altı farklı gruba ayrılarak kâğıt özellikleri açısından incelenmiştir (Tablo 1). Ancak sınıflandırılan kâğıtları, üretim merkezi ya da kesin bir tarihle ilişkilendirmek mümkün olmamıştır.

Gruplar	Özellikler	Sayfa Sayısı
A	Dar ve/veya geniş süzgeç aralıklarının görüldüğü kâğıtlar	122
B	Dar ve geniş süzgeç aralıklarının görülmediği kâğıtlar	8
C	Dar ve geniş süzgeç aralıklarının görülmediği kâğıtlar	1
D	Ketebe sayfalarının olduğu kâğıtlar	2
E	Avrupa kâğıtları	4
F	A ve E grubunun bir arada olduğu kâğıtlar	1

Tablo 1. 2 no.lu el yazmasının metninde bulunan kâğıt grupları

Kâğıt, kontrollü koşullar altında ince bir elek veya kalıp üzerinde oluşturularak liflerin birbirine geçmesiyle elde edilen benzersiz bir yapıdır (Loveday 2001: 29). El yazmalarında kullanılan kâğıt tek tip olmaktan oldukça uzaktır. Özellikle el yapımı kâğıtlar mikroskop altında incelendiğinde yüksek derecede heterojenlik göstermektedir (Pavlović v.d. 2022: 1). Kâğıt, genel itibariyle homojen bir yapı gibi davranırsa da mikroskop ve Dino ile yapılan incelemelerde bünyesinde farklı lif yapılarının ve hava boşluklarının bulunduğu; düzensiz, çok katmanlı ve lifli bir ağ olarak görüntülenmektedir (Loveday 2001: 30). Bu sebeple kâğıt özelliklerinin incelenmesinde kâğıt hamurunun yapısı ve bünyede bulunan öğelerin tespiti önem taşımaktadır.

A grubunu, 122 adet sayfa oluşturmaktadır. El yazmasının 1+137 sayfadan oluşan metnin büyük bölümü, A grubuna dahildir. Kâğıt hamuru heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Kâğıt yüzeylerinde lokal olarak açık ve koyu alanlar görülmektedir (Fig. 29).

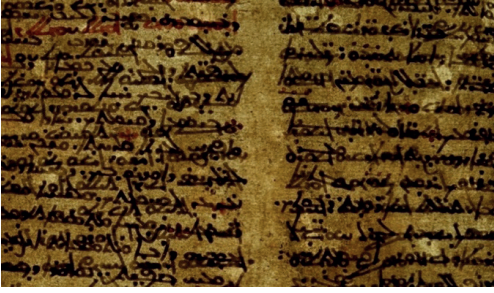

Fig. 29. A grubunun kâğıt hamuru görünümü (26b)

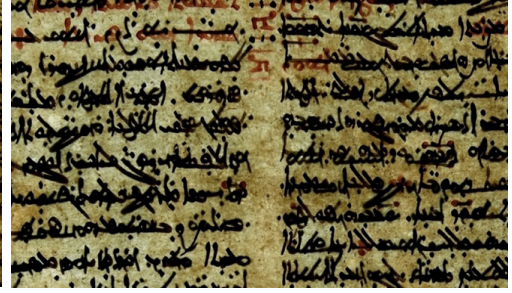

Fig. 30. B grubunun kâğıt hamuru görünümü (16a)

B grubuna metnin sekiz adet sayfası dahildir. Grubun kâğıt hamuru, heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlı ve mührelidir. Kâğıt yüzeylerinde sırta dik olacak şekilde kaburga izleri, lokal olarak açık ve koyu alanlar görülmektedir (Fig. 30). Altan ışıqla yapılan incelemede düzensiz lif parçaları, köşe ve kenarlarda hamurda katlanma ve topaklar tespit edilmiştir. Bu gruptaki kâğıtlarda dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmemiştir.

C grubu, 133 no.lu sayfayı kapsamaktadır. Kâğıt hamuru, heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlıdır. Diğer gruplardaki heterojen yapılı kâğıtlara göre kâğıt hamuru, sayfa kalınlığı ve renk açısından farklılık göstermektedir (Fig. 31-32). Sırt bölümüne yapılan onarım neticesinde 133 no.lu sayfa, 134 no.lu sayfa ile birleştirilerek çift varak haline getirilmiştir. 134 no.lu sayfa A grubu kâğıt özellikleri göstermektedir. Bu sebeple 133 no.lu sayfa, kâğıt özellikleri itibariyle tek varak olarak kabul edilerek farklı bir grup altında değerlendirmeye alınmıştır.

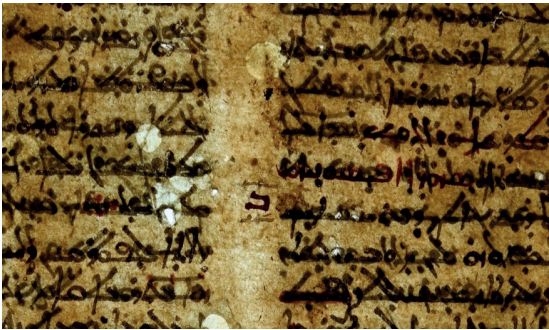

Fig. 31. C grubunun kâğıt hamuru görünümü (133b)

Fig. 32. Dino görüntüsü (133b)

D grubunda ketebe kayıtlarının yer aldığı 136 ve 137 no.lu sayfalar bulunmaktadır. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre bu sayfaların metne sonradan eklediği düşünülmektedir⁷. İki sayfanın birbirinden farklı kâğıt özelliklerine sahip olması nedeni ile 136 no.lu sayfa doğu kâğıdıdır ve aharlıdır. Kâğıt hamuru,

⁷ Saliba Acı ile 04.11.2022 tarihinde yapılan görüşme neticesinde bu bilgiye ulaşılmıştır.

el yazması bünyesinde bulunan diğer kâğıtlara göre daha homojendir (Fig. 33). Kâğıt yüzeyinde açık ve koyu alanlar, düzensiz ve birbirinden farklı lif parçaları, kenarlarda hamurda katlanma ve topaklar tespit edilmiştir. Sayfada yer yer dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmüştür. 137 no.lu sayfanın kâğıt hamuru heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlıdır. 137 no.lu sayfanın dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmemiştir (Fig. 34).

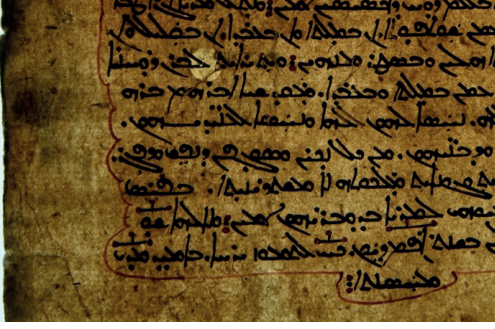

Fig. 33. D1 grubunun kâğıt hamuru görünümü (136a)

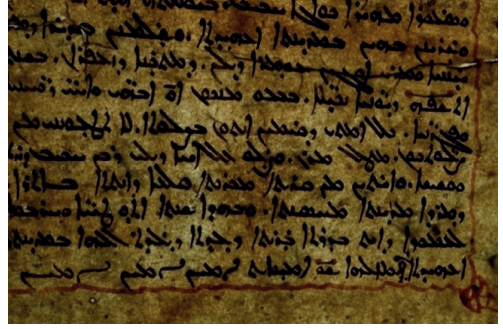

Fig. 34. D2 grubunun kâğıt hamuru görünümü (137a)

E grubunu biri yan kâğıt olmak üzere dört adet Avrupa kâğıdı oluşturmaktadır. Kâğıt hamuru homojen yapılı olup Avrupa kâğıdıdır (Fig. 35-36). Aharsızdır ve filigranlıdır. Avrupa kâğıtları, odun hamuru esaslıdır ve yapısal olarak doğu kâğıtlarına göre daha zayıftır (Gacek 2009: 101).

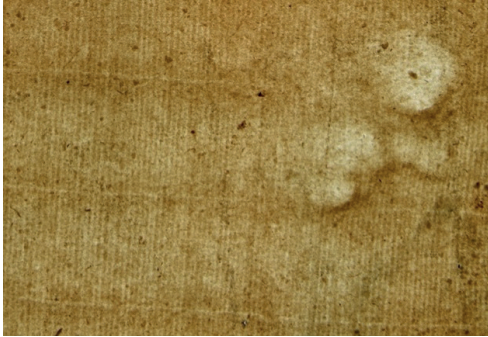

Fig. 35. E grubu elek izi (1a)

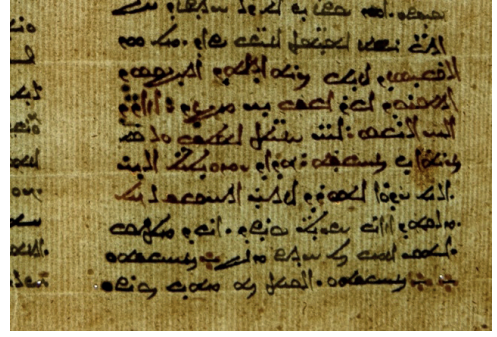

Fig. 36. E grubu elek izi (1a)

Kâğıt kalınlık değerleri, kâğıt özelliklerinin tespitinde öncelikli olarak değerlendirilen öğelerden biridir. Kâğıt kalınlığı, aynı el yazmasındaki sayfalarda ve tek bir sayfanın baş-etek-ağız bölümlerin de bile değişkenlik gösterebilmektedir (Barker 1989: 67). Bu sebeple 2 no.lu el yazmasının kâğıt kalınlıklarının tespitinde kâğıtların baş, etek ve ağız bölümünden olmak üzere üç farklı noktadan mikrometre ile ölçüm yapılmıştır. Kalınlık değerlerinin ölçümü, Mitutoyo Absolute 547 dijital mikrometre ile yapılmıştır (Fig. 37, Tablo 2).

Fig. 37. A grubu kalınlık ölçümü

Kâğıt grubu	Sayfa Kalınlığı	Eski onarımın tek yönlü olduğu durumlarda sayfa kalınlığı	Eski onarımın çift yönlü ya da birkaç kat olduğu durumlarda sayfa kalınlığı	Tekstil onarımın olduğu durumlarda sayfa kalınlığı
A	0,15-0,22 mm	0,35-0,45 mm	0,80-1,11 mm	0,49-0,54 mm
B	0,14-0,22 mm	0,35-0,38 mm	0,46-0,70 mm	x
C	0,20-0,22 mm	0,48-0,51 mm	0,49-0,79 mm	x
D	0,24-0,31 mm	0,48-0,51 mm	0,49-0,79 mm	x
E	0,19-0,29 mm	x	x	x

Tablo 2. Kâğıt kalınlıkları

Sayfaların büyük bir bölümünün kenarlarında tek yönlü, çift yönlü ya da birkaç kat olmak üzere eski onarım kâğıtları ve tekstil onarımlar bulunmaktadır. Özgün kâğıt kalınlıklarının tespitinde kâğıt yüzeyinde bulunan kâğıt ve tekstil onarımlar göz önünde bulundurularak; onarımların olmadığı bölümlerden ölçüm yapılmıştır.

2 no.lu el yazmasının A grubuna dahil olan sayfalarında dar süzgeç aralıkları oldukça belirgindir ve 1 cm'de 7 adettir. Geniş süzgeç aralıklarının en iyi görüldüğü sayfalardan biri olan 46 no.lu sayfada geniş süzgeç aralıklarının sırttan ağza doğru olan dizilimi; 1,8-1,7-1,7-1,8-1,8-5,8-1,8-1,7 cm'dir. Geniş süzgeç aralıkları sırta paraleldir (Fig. 38-39).

Fig. 38. 46b no.lu sayfanın kâğıt hamuru yapısı

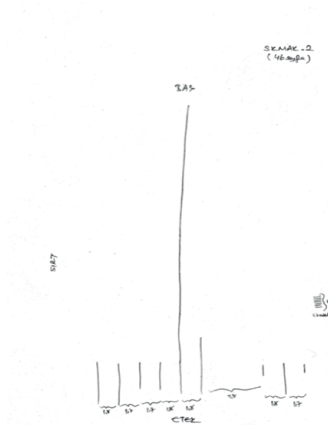

Fig. 39. 46b no.lu sayfanın elek çizimi

Fig. 40. 16a no.lu sayfasının hamur yapısı ve kaburga izleri

B grubuna dahil olan sayfalar heterojen bir yapıya sahiptir ve elek izleri, geniş ve dar süzgeç aralıkları görülmemektedir. Ancak bu sayfalarda kaburga gölgeleri belirgin durumdadır. Kaburga, kâğıdın üretim aşamasında alttaki yüzeyi

destekteyerek kalıba dökülen kâğıt hamurunun belirli periyotlarla süzülmesini sağlamaktadır. Uygulamanın sonucunda kaburgalar kâğıt yüzeyinde gölge olarak görülmektedir (Fig. 40) (Baker 1989: 68)

C grubunu oluşturan 133 no.lu sayfa heterojen yapılıdır. Kâğıtta elek izi, dar ve geniş süzgeç aralıkları bulunmamaktadır. D grubunda değerlendirilen 136 no.lu sayfada elek izi, dar süzgeç aralıkları ve yer yer geniş süzgeç aralıkları görülmektedir. Dar süzgeç aralıkları, 1 cm'de 7 adettir. 137 no.lu sayfa ise heterojen yapılıdır. Alttan ışıqla yapılan incelemelerde dar ve geniş süzgeç aralıklarının düzenli ve devamlı olmadığı tespit edilmiştir.

E grubu oluşturan sayfaların elek izleri belirgindir. Dar süzgeç aralıkları, 1 cm'de 7 adettir. I ve 1 no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıkları sırta diktir. I no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıklarının etekten başa doğru dizilimi; 3,2-3,4-3,1-3,1-3,1-3,2-3,2-3,2-3,2-3,2-3-2 cm'dir. 2 ve 6 no.lu sayfaların geniş süzgeç aralıkları ise sırta paraleldir. 6 no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıklarının sırttan ağıza doğru dizilimi; 3,2-3,2-3,2-3,2-3,2-3-3,5 cm'dir.

Kâğıtlarda renklerin tespitinin yapılması görsel incelemeler ile mümkündür. Ancak renk değerlerinin bilimsel çerçevede anlamlı ifadesi spektrofotometre ile $L^*a^*b^*$ değerlerinin ölçülmesi ile mümkün olmaktadır (Özcan 2008, 54). Kâğıtların renk ölçümlerinde Konica Minolta CM-700d portatif spektrofotometre cihazı kullanılmıştır. Renk ölçümü yapılacak olan kâğıtların lekesiz ve hasarsız alanları belirlenerek; üç farklı noktadan ölçüm alınmıştır. Elde edilen verilerin ortalama ölçüm sonuçları, L^* , a^* , b^* değerleri olarak kaydedilmiştir (Tablo 3).

Kâğıt Grubu	Sayfa no	L^*	a^*	b^*
A	46a	78.69	Mar.44	23.50
	55b	78.40	Mar.78	24.34
B	8a	77.70	3.Tem	22.32
	12b	71.75	Nis.60	24.34
C	133a	77.58	Şub.73	20.30
D	136a	75.89	Nis.41	23.23
	137a	82.07	Şub.14	19.69
E	2a	87.60	0.76	13.88
	6b	87.89	0.82	14.Oca

Tablo 3. Kâğıt gruplarının renk değerleri

Kâğıt grubu	Sayfa no	pH değeri
E	1b	5,9
A	3b	5,83
B	8a	6,2
A	25a	6,04
A	26a	6,03
A	46a-46b	6,46/6,58/6,49
A	74a	6,34/6,67
A	94a	6,34
A	95a	6,5
A	135b	5,63

Tablo 4. Referans bölgelerden elde edilen pH değerleri

Kâğıdın pH değeri el yazmasının tarihlendirildiği dönemdeki kâğıt özelliklerinin, kâğıdın üretim yöntemlerinin ve bozulma durumunun tespit edilmesinde belirleyici bir etkidir (Kathpalia 1990: 78). 2 no.lu el yazmasında yapılan görsel inceleme neticesinde 10 farklı kâğıdın pH ölçümü yapılmıştır (Tablo 4). pH ölçümünün yapılacağı kâğıtların belirlenmesinde metin bünyesinde bulunan farklı kâğıt grupları göz önünde bulundurulmuştur. Kâğıt yüzeylerinde resto-

rasyon öncesi ve sonrası olmak üzere iki aşamalı bir pH ölçümü yapılmıştır. El yazmasının birkaç kez onarım görmesi nedeniyle bazı onarım kâğıtlarının da pH değerleri ölçülmüştür⁸.

1.2.3. Referans Yöntemleri

Metin tipolojisi, sayfanın yapısını ve düzenini etkilemektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 259). El yazmalarında yazıya kılavuz olması amacıyla uygulanan yöntemler oldukça çeşitlidir. İğne ile düzenli ya da düzensiz aralıklarla açılan delikler, mürekkep ile yapılan noktalamalar, rulet ile yapılan düzenli delmeler, biz ile yapılan izler kullanılan yöntemlerden bazılarıdır (Fig. 43-44-45) (Beit Arié 2015: 216). Süryani el yazmalarında satırların belirlenmesinde 12. yüzyıl sonrasında kurşun, 13. yüzyıl sonrasında mıstar kalıbı ve 15. yüzyıl sonrasında mürekkeple ile yapılan referanslar kullanılmıştır (Webber Jones 1946: 389). 2 no.lu el yazmasında bu yöntemler büyük oranda tespit edilmiştir.

İğnelemeler, el yazmalarının üretim yöntemlerine göre değişkenlik göstermekle birlikte; genel itibarıyla sayfaların sırt, orta veya ağzında bulunmaktadır. 2 no.lu el yazmasında tespit edilen iğnelemeler ise formaların sırtında yer almaktadır. Süryani el yazmalarında iğneleme, ağırlıklı olarak dikey ve yatay sınırlayıcı çizgilerde, baş ve etek kenar boşluk sınırlarının belirlenmesinde kullanılmıştır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 256). Uygulama parşömende keskin uçlu aletlerle yapılan delikler olarak görülürken; kâğıtta daha çok küt uçlu el aletleri, bız, tığ, rulet, cetvel ve pergel gibi aletler kullanılarak yapılan izler şeklindedir (Webber Jones 1946: 390).

2 no.lu el yazmasının 44 sayfasında iğneleme delikleri tespit edilmiştir (Fig. 41-42). İğneleme, ağırlıklı olarak A grubu kâğıtlarında görülmüştür. E grubuna dahil olan Avrupa kâğıtlarında ve B grubu kâğıtlarında görülmemiştir. İğnelemelerin bulunduğu sayfaların büyük bir bölümünde etek iğnelemeleri de bulunmaktadır. Etek iğnelemelerini çizgi sistemi takip etmektedir. Çizgiler genellikle kuru bir kalem ucu yardımıyla sütunların kenarlarına dikey olarak çizilmiştir (Briquel Chatonnet 2019: 252).

⁸ pH ölçümleri T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi tarafından yapılmıştır.

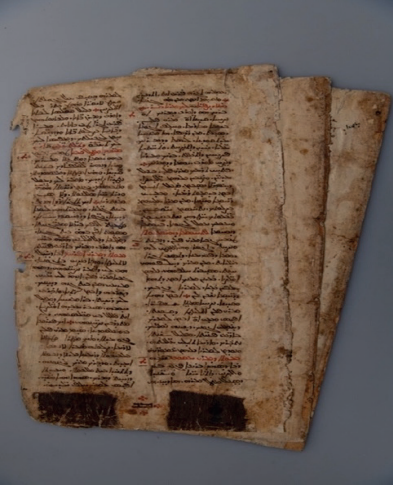

Fig. 41. Forma sırtında görülen
iğneleme detayları

Fig. 42. 131a sayfasında yer alan iğneleme detayı

2 no.lu el yazmasında yazı düzenine referans sağlaması amacıyla kullanılmış olan bir diğer yöntem el aleti ile yapıldığı düşünülen izlerdir. Bu referanslar belli belirsiz izler şeklindedir ve sayfadaki iki sütun yazı düzeninin iç, dış sınırlarını ve çerçevesini belirlemek amacıyla yapılmıştır (Fig. 137-138). Bu izler, B grubu kâğıtlarda görülmektedir.

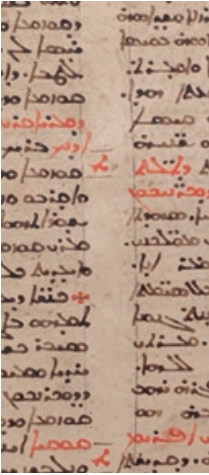

Fig. 43. Çizgi sistemi detay
(89b)

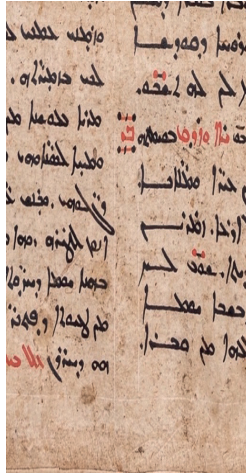

Fig. 44. Mıstar izleri detay
(8a)

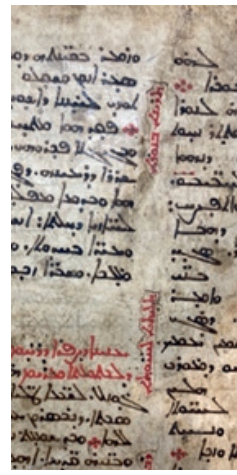

Fig. 45. Noktalama detayı
(95a)

1.2.4. Mürekkep

Süryani el yazmalarında yazım yüzeyleri kadar önem taşıyan bir diğer malzeme grubu mürekkeplerdir. Süryani el yazmalarında kullanılan mürekkep literatürde ‘water of vitriol’ olarak adlandırılırken; Süryanice *dyawtā*, *hebrā*, *mayyā da-ḥrātā* kelimeleri ile ifade edilmektedir (Wright 1872: xxvi). Süryani el yazmalarında kullanılan mürekkep; demir sülfata (vitriol) arap zamkı (*šamgā arabiyyā*) eklenerek daha yoğun hale getirilen ve safra somununun (*apšā*) eklenmesiyle elde edilen bir çözelti olarak tanımlanmaktadır (Duval 1881, 1; Herbin 1803, 228; Wright 1872, xxvi; Land 1862, 58).

2 no.lu el yazmasında beş farklı kâğıt yapısı tespit edilmiştir. Bu kâğıtların birbirinden farklı dönemlerde el yazmasının metin bölümüne dahil edildiği düşünülmektedir. Fenqitho’ya eklenen bu kâğıtlar birbirinden farklı özellikler gösterse de metinde kullanılan mürekkep siyah ve kırmızı mürekkep olmuştur. Kullanılan bazı analitik yöntemler ile mürekkeplerin içeriği tespit edilmiştir. Yapılan XRF ve Raman spektroskopisinde analiz için seçilen noktalarda siyah mürekkebin demir mazi mürekkebi olduğunu tespit edilmiştir (Tablo 5). Kırmızı rengin içeriğinde ise vermilyon (cıva sülfür) pigmenti tespit edilmiştir (Tablo 6).

Sayfanın görünümü	Raman spektroskopisinde siyah renklerin 20x altındaki görüntüleri	XRF spektroskopisinde analiz noktası	Sayfa numarası	Kâğıt grubu
			2a	E grubu
			8a	B grubu
			126a	A grubu

Tablo 5. Analizi yapılan siyah mürekkeplerin görüntüleri

Sayfanın görünümü	Raman spektroskopisinde kırmızı renklerin 20x altındaki görüntüleri	XRF spektroskopisinde analiz noktası	Sayfa numarası	Kâğıt grubu
			2a	E grubu
			8a	B grubu

Tablo 6. Analizi yapılan kırmızı mürekkeplerin görüntüleri

1.2.5. Numaralandırma ve İşaretler

Süryanice el yazmalarında formaların numaralandırılması (İng. *pagination*) bazı standart özellikler taşımaktadır. Numaralar her formanın ilk ve son sayfasının eteğine yazılarak forma geçişini belirgin hale getirmektedir (Fig. 46). Numaralar bitkisel veya geometrik süsleme içerisinde yazılmaktadır (Özbek 2019: 16). Numaralandırmada kullanılan rakamlar, Süryanice aritmetik rakamlardır ve onların karşılığı olan Süryanice harfler ile birlikte yazılmaktadır. Bu uygulama, formaların numaralandırılmasında kullanılan en eski yöntemdir. Dokuzuncu yüzyıldan sonra rakamlar yerine harflerin sayısal değerleri kullanılmaya başlanmıştır (Duval 1881: xv).

Fig. 46. Sayfa numaralandırmaları (80b-81a)

Metin bünyesinde bulunan kâğıt farklılıklarına, dönem eklerine ve eteklerde yer alan onarım kâğıtlarına göre numaralandırmaların formları farklılık göstermektedir. Numaralandırmada Süryanice harfler rakamsal değerleriyle kullanılmıştır ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Metnin genelinde harflerin alt, üst, sağ ve sol kenarlarında kırmızı mürekkeple yapılmış dört nokta yer almaktadır. Bazı numaralandırmalarda iki kırmızı iki siyah noktalamalar varken; bazılarında sadece siyah noktalamalar bulunmaktadır (Fig. 47). Süryani el yazmalarında numaralandırılmada kullanılan yazı hattı, *serṭā* (serto) ya da *eṣṭrangēlā* (estrange-lo) olmak üzere değişkenlik göstermektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 256). 2 no.lu el yazmasının numaralandırmaları sert o hattı ile yazılmıştır.

Fig. 47. Farklı formdaki numaralandırmalar (20b, 31a, 101a, 100b)

“Dört noktalı işaret” (İng. *quadruple-dots mark*) Süryani el yazmalarında sıklıkla görülen işaretlemelerdendir. Genellikle her sayfanın ‘b’ yüzünde bulunmaktadır. Baş bölümünün sağ köşesine ilk satır ile aynı hizada olacak şekilde yapılmaktadır (Fig. 153-154). 2 no.lu el yazmasında bulunan dört noktalı işaretlemeler, metinde kullanılan kâğıtlara, Avrupa kâğıdı ile yapılan tamamlamalara göre değişkenlik göstermektedir (Fig. 48).

Fig. 48. 3b, 12b, 7b, 38b, 94b no.lu sayfalarda bulunan işaretlemeler

1.2.6. Metinde Bulunan Süsleme Öğeleri

Süryani el yazmalarını süsleyen unsurları yazıcı tarafından eklenen yazılar/işaretler/notlar ve boyanmış veya çizilmiş bezemeler olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. İlk gruba yazar, araştırmacı ya da el yazmasının bağlı olduğu kütüphane tarafından yapılan işaretler, metin aralarına yazılan notlar, düzeltmeler ve noktalama işaretleri dahil edilmektedir (Khazâie 2006: 131). Bu işaretler yazı alanının arasında ya da etrafında yer almaktadır. Genellikle kırmızı ve siyah mürekkebin birlikte kullanıldığı süslemelerdir (Fig. 49). Seçilen sayfalarda kırmızı rengin Raman Spektroskopisi ile analizi gerçekleştirilen tüm noktalarında vermilion pigmentine ait bantlar tespit edilmiştir (Kocaman 2023: 3). Yazı alanının etek, baş, ağız ve sütun aralarında bulunan notların etrafında siyah ve kırmızı mürekkep ile yapılan çerçeveler bulunmaktadır. Bu çerçeveler düz, dalgalı veya oval olarak çizilmiştir. Köşe dönüşlerinde ise tığlar ya da dalgalı dönüşler bulunmaktadır.

Fig. 49. 38b, 95a ve 20b sayfalarında bulunan süslemeler

İkinci grubu ise iç içe geçen akıcı çizgilerden, sarmal veya stilize dalgalardan oluşan süsleme öğeleri oluşturmaktadır. Bu süsleme öğeleri, çeşitli geometrik şekillerin renklerle bir araya gelmesiyle elde edilmiştir (Khazâie 2006: 131). Metin başlıkları (İng. *line-fillers*), bu gruba dahil edilen süslemelerdendir. Süryanî el yazmalarının erken örneklerinden itibaren yazı alanlarının planlanmasında boşlukları doldurmak amacıyla ya da konu geçişinin yapıldığı bölümlerde başlık süslemeleri (İng. *line-fillers*) olarak adlandırılan bu tasarımlar uygulanmıştır. Bu süslemeler metnin 31a, 39a, 49a, 49b, 52a, 60b, 63b, 67b, 75b, 93b, 96b, 101a, 103b, 105a, 108a, 109b, 110b, 113a, 117b, 126a ve 129b no.lu sayfalarında bulunmaktadır (Tablo 7).

Başlık süslemeleri zencirek, zincir ve örgü gibi birbirlerine benzeyen kompozisyonlara sahiptir. Bu süslemeler, motiflerin birbirine bağlanması ile bir bütün haline getirilen ve kendi yapılarını tamamlayan kompozisyonlardır (Coşkun Çelik 2019: 151). Başlık süslemelerinin bazıları kırmızı veya siyah renk bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Çerçevelerin köşelerinde tığlar ve kıvrımlı dönüşler, bağlayıcı veya yardımcı unsur olarak kullanılmıştır. Çerçevenin olmadığı süslemelerde kapalı kompozisyonlar oluşturularak kendi yapılarının tamamlanması sağlanmıştır. Bu bordürlerin baş ve sonunda yine yardımcı unsur olarak tığ ve kıvrımlı dönüşler kullanılmıştır.

31a		101a	
39a		103b	
49a		105a	
49b		108a	
52a		109b	
60b		110b	
63b		113a	
67b		117b	
75b		126a	
93b		129b	
96b			

Tablo 7. Metninde bulunan başlık süslemeleri

Metinde toplam 21 farklı başlık süslemesi bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca 31a ve 39a no.lu sayfalarda bulunan süslemeler siyah renk ile yapılmıştır. Diğer 19 süslemede kırmızı, yeşil, sarı, koyu yeşil ve siyah rengin kullanıldığı görülmektedir. Süslemelerdeki şeritler ise siyah renk ile konturlanmıştır. 126a no.lu sayfada bulunan başlık süslemesi referans kabul edilerek Raman ve XRF spektroskopisi yardımıyla pigment ve boyarmaddelerin tanımlama çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Fig. 50).

Fig. 50. 126a no.lu sayfada bulunan başlık süslemesi

126a no.lu sayfada bulunan süslemede XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; kırmızı renkte majör element olarak cıva (Hg) ve düşük sinyalde kalsiyum (Ca), demir (Fe), potasyum (K), bakır (Cu) ve klor (Cl) tespit edilmiştir (Fener 2022: 9). Raman spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda ise kırmızı renkte analizin gerçekleştirildiği noktalarda vermilion pigmentine ait bantlar tespit edilmiştir (Kocaman 2023: 3).

Yeşil renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak bakır (Cu), minör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde klor (Cl), potasyum (K), demir (Fe) ve cıva (Hg) tespit edilmiştir. Koyu yeşil renkte ise bakır (Cu), minör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde demir (Fe), potasyum (K), cıva (Hg), klor (Cl) ve titanyum (Ti) tespit edilmiştir. Her iki yeşil rengin de bakır bazlı bir pigment ile elde edildiği düşünülmüştür (Fener 2022: 10-12).

Sarı renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak kalsiyum (Ca), minör element olarak arsenik (As) ve düşük sinyalde demir (Fe), klor (Cl), potasyum (K) ve bakır (Cu) tespit edilmiştir. Süsleme renginin As_2S_3 moleküler formülüne sahip orpiment pigmenti ile elde edildiği düşünülmüştür (Fener 2022: 11). Raman analizlerinde sarı renkte elde edilen spektrumda yer alan bantlar ise orpiment (zırnık) pigmenti karakteristik bantlarıdır. Bu durum sarı renk için orpiment pigmenti kullanımına işaret etmektedir (Kocaman 2023: 1).

Siyah renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak kalsiyum (Ca), minör element olarak bakır (Cu) ve düşük sinyalde

demir (Fe), potasyum (K), cıva (Hg) ve klor (Cl) tespit edilmiştir. Renginin karbon siyahı pigmenti ile elde edildiği düşünülmekle birlikte süsleme için demir mazı mürekkebi kullanılmış olma ihtimali de söz konusudur. Bakırın minör element olarak tespit edilme nedeninin civardaki yeşil renkten kaynaklandığı düşünülmektedir (Fener 2022: 13).

Siyah renk kontür üzerinde yapılan analiz sonucunda majör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde demir (Fe), klor (Cl) ve potasyum (K) tespit edilmiştir. Süsleme renginin karbon siyahı pigmenti ile elde edildiği düşünülmekle birlikte süsleme için demir mazı mürekkebi kullanılmış olma ihtimali de ön görülmüştür. Raman spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda ise siyah renkte ve siyah renk kontürde analizin gerçekleştirildiği noktalarda demir mazı mürekkebi spektrumu elde edilmiştir (Kocaman 2023: 4).

Siyah ve kırmızı mürekkeple yapılan noktalama işaretleri de süsleme öğelerine dahil edilmektedir. Tek nokta, çift nokta gibi süslemeler mürekkeple yapılan daha basit süslemelerken; rozet/gülbezek gibi süslemeler detay içeren süslemelerdir (Fig.51) (Balicka Witakowska 1998: 649).

Fig. 51. 8a, 61a, 12b ve 40b no.lu sayfalarda bulunan süsleme öğeleri

1.2.7. Ketebe

Ketebe, uluslararası literatürde *colophon* olarak adlandırılan, künye kaydı anlamına da gelen, el yazmasının kimliğini ortaya koyan birincil kaynaklardır. Yazma eserlerde terminolojik olarak *ferâ kaydı*, *istinsâh kaydı*, *ketebe*, *kitâbet kaydı* da olarak bilinmektedir. Genellikle el yazmaların sonunda bulunan bu kayıtlar, el yazmasının yazarı ve *te'lif-istinsâh târihi* hakkında bilgiler içermektedir. Bir eserin ketebesinin bulunması, tam künyesinin belirlenebilmesi açısından önem taşımaktadır (Healey 2005: 319).

Ketebe kaydı; nüshanın tarihine, yazıldığı yere, kopyalayanın adına, nüshanın kimin ve ne için yazdırıldığına dair bilgiler içermektedir. Ketebeler yalnızca el yazmalarının kökenlerini tespit etmek için değil; aynı zamanda yerel toplulukların yaşamları hakkında içerdikleri veriler açısından da önem taşımaktadır. Ketebe kayıtları bazen o dönem gerçekleşen istila, salgın hastalıklar, doğal afetler, savaşlar gibi döneme etki eden ve belirleyici olaylar hakkında da bilgiler barındırmaktadır. Bu kayıtlar bazen birkaç sayfayı bulan uzunlukta olabilmektedir (Briquel Chatonnet 2019: 253).

2 no.lu el yazmasının 135b, 136a ve 137a no.lu sayfalarında ketebe, 21a sayfasında ise ara ketebe kaydı yer almaktadır. 135b, 136a ve 137a no.lu sayfalarda bulunan ketebe kayıtlarında metin siyah mürekkeple yazılmıştır. Ancak yazı alanının genelinden farklı olarak kırmızı mürekkeple çerçevelenmiştir.

135b no.lu sayfada yer alan ketebe kaydında metin, bölümlere ayrılmış ve her bölüm kendi içerisinde kırmızı mürekkeple çerçevelenmiştir (Fig. 52). Sayfanın büyük oranda tahrip olması ve mürekkeple kaybının bulunması sebebi ile yapılan tercümede kesintiler bulunmaktadır. El yazmasının yazarı, nerede yazıldığına dair bilgilere bu kayıttan ulaşılmıştır.

Fig. 52. Ketebe kaydı (135b) **Fig. 53.** Ketebe kaydı (136b) **Fig. 54.** Ketebe kaydı (137a)

136a no.lu sayfada yer alan ketebe kaydında kaydın Yunan yılı 1840, 28 Temmuz'da Meryem Ana Kilisesi'nde yazıldığını ve onarımların da bu kilisede yapıldığı ifade edilmiştir. Yunan yılı 1840, Miladi 1529 tarihini işaret etmektedir (Fig. 53). 137a no.lu sayfada yer alan ketebe kaydı el yazmasının Deyr-ül Zafaran'da Mor Avgin Manastırı'nda 1473-1474 yılında onarıldığından söz edilmektedir (Fig. 54). 21a no.lu sayfada yer alan ara ketebe kaydında ise el yazmasının onarıldığı, bazı eklemeler yapıldığı bilgisi verilmiştir. Ara ketebe kaydı, sayfanın eteğinde bulunmaktadır ve yatay olarak yazılmıştır. Metinde sekiz adet bulunan

ve B grubu olarak adlandırılan kâğıt grubunun son sayfasında bulunmaktadır. Bu durumda B grubu kâğıtlarının onarım esnasında metne dahil edildiği düşüncesini desteklemektedir. Ancak ketebe kaydında tarih yer almamaktadır

Sonuç ve Değerlendirme

Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi, Diyarbakır Metropolitliği III. Mar Mari tarafından oluşturulan şahsi kütüphanenin vefatının ardından Meryem Ana Kilisesi'ne devredilmesi ile kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan döneme ait farklı dil ve içeriklere sahip pek çok eseri bünyesinde barındıran koleksiyon, 19. yüzyıl itibariyle Afrām Barşūm (1887-1957), Philoxenos Dōlabānī (1885-1969), Arthur Vööbus (1909-1988), Jules Leroy (1903-1979), Aziz Günel (1918-1997), Gabriel Akyüz (1959-) gibi pek çok din adamı ve araştırmacının yaptığı çalışmalar sayesinde bilim camiasında tanınmıştır. 2 no.lu el yazması da bahsi geçen koleksiyona dahil edilen ve uzun yıllar kilise bünyesinde aktif olarak kullanılan bir el yazmasıdır. El yazması 2021 yılında konservasyonu gerçekleştirilmek üzerine Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi'nden Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Daire Başkanlığı Restorasyon Birimi'ne getirilmiştir. Orta Çağ ve Süryani el yazmalarının özgün özelliklerini bünyesinde barındırması ve korunmuş durumda olması sebebi ile geniş bir çevrecede değerlendirilmiş, kodikolojik incelemesi ve konservasyonu yapılmıştır.

2 no.lu el yazması 135b no.lu sayfada bulunan ketebe kaydına göre Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209 yılında Raban Zbino tarafından yazılmış bir Fenqitho kitabıdır. I no.lu yan kâğıt dahil olmak üzere toplam 138 sayfadan oluşmaktadır. El yazmasının ana ketebe kaydında özgün metnin sayfa sayısı hakkında bilgi yer almamaktadır. Ancak yaklaşık 9. yüzyıl itibariyle yazılmaya başlanan ve Süryani yazınsal kaynaklarında önemli bir yere sahip olan fenqithoların bilinen bir metin içeriğine sahip olması, 2 no.lu el yazmasının 1209 tarihinde de yaklaşık olarak günümüzdeki sayfa sayısına sahip olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda yazı alanlarında bulunan parça kayıplarının eski onarımlar esnasında tamamlanması ve yazının devam ettirilmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Kodikolojik inceleme kapsamında 2 no.lu el yazması forma yapıları, kâğıt özellikleri, metin yapısı, ketebe kaydı, tarihlendirme sistemleri, kullanılan malzeme ve yazı gereçleri olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Kodikoloji kavramı 20. yüzyıl itibariyle uluslararası literatürde pek yayın ve araştırmacının konusu olmuşken; ülkemizde bu konuda yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu sebeple birbirinden farklı belgeleme ve teşhis yöntemleri kullanılarak yapılan incelemeler, karşılaştırmalı olarak değerlendirilip literatür çalışmaları ile desteklenmiştir. Yapım tekniklerinin çözümlenmesi ve tespit edilen yöntemlerin uygulanabilmesi amacı ile el yazmasının A5 boyunda replikası (tıpkı yapım) yapılmıştır. Yapılan belgeleme, teşhis ve tıpkı yapım çalışmaları, konservasyon

yöntemleri için referans sağlamıştır. Yapılan çalışmalar çizim ve modellemeler ile desteklenmiştir.

2 no.lu el yazmasında yapılan belgeleme, teşhis ve kodikolojik inceleme, konservasyon çalışmalarının temelini oluşturarak yapım tekniklerinin incelenmesine, hammadde kaynaklarının tespitine ve bozulmaların, bozulma kaynaklarının, bozulma tanımlarının yapılmasına olanak sağlamıştır. El yazması bünyesini oluşturan her yapı hem özel hem de genel çerçevede değerlendirilmiştir. Konservasyon esnasında üretim teknikleri ve dönem ekleri korunarak; yapıları oluşturan hammaddelerin hareketi ile uyum gösteren, birlikte çalışan, sürekliliği olan, geri dönüşümlü ve uluslararası kurumlarca kabul gören yöntemler uygulanmıştır. Metinde bulunan ve farklı tarihlerde yapıldığı düşünülen eski onarımlar dönem eki kabul edilerek korunmuştur.

Süryaniler, Süryanice, Süryani el yazmalarının süsleme öğeleri gibi konularda ülkemizde sınırlı sayıda da olsa çalışma olmasına rağmen; Süryani el yazmalarının kodikolojik incelemesi ve konservasyonu hakkında çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle yapılan çalışmalar esnasında el yazması geniş bir perspektifte ele alınarak el yazması bünyesini oluşturan yapılar değerlendirilmiştir. 2 no.lu el yazması yalnızca yapı olarak değil; taşınabilir kültürel miras ögesi olması ile de gelecek kuşaklara aktarımı büyük önem taşımaktadır. Süryanilerin kültürel ve sanatsal çeşitliliğini ortaya koyan el yazmalarının bünyelerinde barındırdıkları detaylar hem üretildikleri yüzyıl hem bulundukları coğrafya hem de yapım teknikleri itibarıyla el yazması grupları içerisinde merak uyandıran ve inceleme konusu olan üretimlerden olmuştur. 2 no.lu el yazmasının ketebe kayıtlarına göre en az üç kez kapsamlı şekilde onarılması, yapıda görülen değişiklikler, büyük ölçüde özgün yapım teknikleri ile günümüze ulaşması, inceleme olanağı sağlaması ve korunma durumunun iyi olması, el yazmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu el yazmasının kodikolojik olarak detaylı şekilde incelenebilmesi, hakkında verilerin kısıtlı olduğu Süryani el yazması yapım teknikleri konusuna ışık tutulmasını sağlamıştır.

Anadolu'nun kültürel renklerinden biri olan Süryaniler, özgün üretimler ile kültürel yelpazenin gelişimine katkı sağlayan topluluklardır. Bu nedenle 13. yüzyılda Anadolu coğrafyasında yazılan, tarihsel süreçte yapım teknikleri korunan bir Süryani el yazmasının yine Anadolu coğrafyasında incelenmesi, onarılması ve koruma altına alınması; tarihi, sosyal, kültürel değerlere olarak Sanat Tarihi, Koruma ve Kodikoloji Bilimi açısından da önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışmanın Süryani el yazmaları konusunda gelecekte yapılacak çalışmalara örnek teşkil etmesi umulmaktadır.

Kaynakça

- Acara, M. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15, Sayı 1, s. 183-201.
- Adam, P. (1927). *Das Restaurieren alter Bücher*, Halle (Saale): Verlag von Wilhelm Knapp.
- Akyüz, P. G. (1999). *Diyarbakır'daki Meryem Ana Kilisesi'nin Tarihçesi M.S. 3. Yüzyıl*, İstanbul:Resim Matbaacılık A.Ş.
- Alexandre Bidon, D. (1989). “les tranchefiles brodées. Étude historique et technique”, Paris:*Bibliothèque nationale*, s. 613-614.
- Arslanboğan, S. ve Hillez, S. (2011). “Diyarbakır Kiliseleri”, *Medeniyetler Arası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İ. Yıldız, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları.
- Baker, D. (1989). “A note on the expression “...a manuscript on oriental paper””, *Manuscripts of the Middle East* 4, Leiden: Ter Lugt Press, s. 67-68.
- Barsavm, İ.E.İ. (2005). *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, Çev. Z. Demir, İstanbul: Resim Ofset
- Balicka Witakowska, E (1998). “Remarks on the Decoration and Iconography of the Syriac Gospels, British Library, Add. 7174”, *Symposium Syriacum VII. Uppsala University, Department of Asian and African Languages, 11–14 August 1996*, Ed. R. Lavenant, Roma: Pontificio Istituto Orientale, s. 641-659.
- Baumstark, A. (1967). *Festbrevier und Kirchenjahr der syrischen Jakobiten: eine liturgiegeschichtliche Vorarbeit*, Paderborn: Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums.
- Beit Arié, M. (2015). “Hebrew Codicology”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 208-234.
- Borbone, P.G. – Briquel Chatonnet, F. – Balicka Witakowska, E. (2015), “Syriac Codicology”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 252-266.
- Borbone, P.G. ve Briquel Chatonnet, F. (2015). “Syriac Manuscripts”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 57-59.
- Boudalis, G. (2007). “Endbands in Greek-style bindings”, *The Paper Conservator*, Vol. 31, s. 29-49.
- Briquel Chatonnet, F. (1998) “Le temps du copiste. Notations chronologiques dans les colophons de manuscrits syriaques”, *Proche-Orient ancien temps pensé, temps vécu. Actes de la table-ronde du 15 novembre 1997*, Ed. F. Briquel Chatonnet – H. Lozacheur, Paris: Maisonneuve, s. 197-210.
- Briquel Chatonnet, F. (2019). “Writing Syriac Manuscripts and Inscriptions”, *The Syriac World*, Ed. D. King, Routledge, s. 243-265.
- Brown, L. (1993). *The New Shorter Oxford English Dictionary*, Ed. L. Brown, Clarendon Press, Vol. I.
- Coşkun Çelik, B. (2019). “Süryanca Liturjik Bir Elyazmasının Süsleme Özellikleri Üzerine İnceleme”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 43, s. 150-159.

Déroche, F. (2005). *Islamic Codicology. An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Çev. D. Dusinberre Daudin – D. Radzinowicz, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.

Dolabani, H. (2006). *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çev. G. Akyüz, Ed. İ. Özcoşar – H.H. Güneş, İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın.

Duval, R. (1881). *traité de grammaire syriaque* Paris: F. Vieweg.

Ersen, A. – Güleç, A. – Alkan, N. – Kudde, E., (2009). “Konservasyon Raporunun Önemi, İçeriği ve Hazırlanma Adımları”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 2, s. 3-16.

Federici, C. ve Houlis, K. (1988, *Legature Bizantine Vaticatie*, Ed. F. Palombi, Roma.

Fener, E. (2022). *Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi 2 Numaralı Eserin XRF Analizi*, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Yayımlanmamış Rapor).

Frost, G. (2013). “Material Quality of Medieval Bookbindings”, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, s. 129-134.

Gacek, A. (2009). *Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers*, Leiden: Brill.

Hatch, W.H.P. (1946). *An Album of Dated Syriac Manuscripts*, Boston: American Academy of Arts and Sciences.

Healey, J.F. (2005). “Süryanca El Yazısının Erken Tarihi: Yeniden Bir Değerlendirme”, Çev. M. S. Toprak, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, Sayı 4, s. 315-319.

Herbin, A.F.J. (1803). *Développemens des principes de la langue arabe moderne: suivis d'un recueil de phrases, de traductions interlinéaires, de proverbes arabes et d'un essai de calligraphie orientale*, Paris: Baudouin.

Kalligerou, M. (2009). “Tenth-century Georgian manuscript in the library of St Catherşne’s Monastery, Sinai”, *Care and Conservation of manuscripts 11. Proceedings of the eleventh international seminar held at the University of Copenhagen 24th-25th April 2008*, Museum Tusculanum Press, s. 151-178.

Kaplan, N. ve Akyüz, M. (2021). “1177 Tarihli Süryanice “Harklean” Dörtlü İncil El Yazması”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4, Sayı 2, s. 190-211.

Kathpalia, Y.P. (1990). *Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu*, Çev. N. Somer, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, No 6, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Khazâie, M. (2006). “The Arabesque (İslîmî); Its Formation and Religious Devotion in Early Islamic Art of Persia”, *Goya*, 312, s. 131-157.

Kiraz, G.A. (2010). “Ephrem’s Madroshe and the Syrian Orthodox Beth Gazo”, *Journal of Syriac Studies*, Vol. 2, s. 47-56.

Kocaman, A. (2023). *Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi 2 Numaralı Eserin Raman Analizi*, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Yayımlanmamış Rapor).

Land, J.P.N. (1862). *anecdota Syriaca*, Brill, Lugdunum Batavorum.

Loveday, H. (2001). *Islamic Paper-A Study of the Ancient Craft*, London: The Don Baker Memorial Fund.

Merian, S.L. (2008). "The characteristics of Armenian medieval bindings", *Care and Conservation of manuscripts 10. Proceedings of the tenth international seminar held at the University of Copenhagen 19th-20th October 2006*, Museum Tusculanum Press, s. 89-107.

Özbek, H. (2019). *Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğünde Bulunan Süryani-ce El Yazmalarının Kataloglanması*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin: Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Özcan, A. (2008). "Kâğıt Yüzey Pürüzlülüğünün L*A*B* Değerleri Üzerine Etkisinin Belirlenmesi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 7, Sayı 14, s. 53-61.

Pavlović, J. – Sclocchi, M. C. – Planý, M. – Ruggiero, D. – Puškárová, A. – Bučková, M. – Šoltys, K. – Colaizzi, P. – Riccardi, M. L. – Pangallo, D. – Pinzari, F. (2022)., "The microbiome of candle beeswax drops on ancient manuscripts", *International Biodeterioration & Biodegradation*, Vol. 174, s. 1-11.

Sánchez Prieto, A.B. (2016). *Bookbinding 2. Bookbinding Evolution During the Middle Ages (Part I)*, University Complutense of Madrid.

Scheper, K. – Hepworth, P. – Arietta Revithi – Vinour, F. – Sarris, N. – M. Mayer, M. – Moukarzel, J. – Balicka Witakowska, E. – Parodi, L.E. (2015)., "Conservation and preservation", Ed. L.E. Parodi, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, COMSt, s. 539-581.

Szirmai, J.A. (1999). *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Londra: Routledge.

Şimşek, M. (2018). *Süryaniler ve Diyarbakır*, İstanbul: Kent Işıkları.

Telli, E. ve Top, M. (2021). "Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Kduşkuşsinindeki Madeni Levha Örnekleri", *Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, Vol. 30, s. 259-289.

Yılmazçelik, İ. (1995). *19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Webber Jones, L. (1946). "Pricking Manuscripts: The Instruments and Their Significance", *Speculum-A Journal of Mediaeval Studies* 4, Vol. XXI, s. 389-403.

Wright, W. (1872). *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, Berlin: Order of the Trustees.